

УДК 94-203

КОРОТЯ О.В., ОСАДЧИЙ Є.М.

**Селітроварні печі на території укріплень
дитинця давньоруського міста Воїнь**

Стаття присвячена аналізу об'єктів, досліджених на території дитинця літописного міста Воїнь. Публікуються матеріали з звіту Кременчуцької археологічної експедиції 1956 року і авторська інтерпретація їх призначення. Наводяться аналогії вже досліджених селітроварних комплексів Лівобережної України.

Ключові слова: селітроваріння, давньоруське місто Воїнь, археологічні розкопки.

З набуттям Україною незалежності зріс інтерес науковців до вивчення економічної історії українського народу козацької доби. З точки зору археології видобуток селітри можна вважати одним з найцікавіших промислів, що побутовували на українських землях у XVI–XVIII ст. Яскраві пам'ятки, залишені по собі селітроварами, приваблювали археологів своїми незвичними формами.

Ще на початку XX ст. майдани стали об'єктами вивчення істориків та археологів, які працювали на теренах Лівобережної України. Одним з фундаторів дослідження майданів, як пам'яток археології, був В. Ляскоронський. За короткий період вченим було виявлено та картографовано значну кількість майданів на території Лівобережної України [13, с. 222–224]. Згодом В. Городцовим і В. Спіциним, на основі археологічних досліджень, було доведено, що майдани є рештками курганних насипів, використаних селітроварами. У середині XX ст. інтерес до майданів поступово згас. Переважна більшість інформації про ці пам'ятки містилася у роботах вчених початку XX ст. В. Андрієнко узагальнив дані про історію дослідження майданів. Історіографія селітроварного промислу викладена у колективних монографіях «Селитроварение на Полтавщині (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище)» та «Селітроварницький стан на Більському городищі», присвячених розкопкам селітроварних об'єктів навколо Більського городища та окремих публікаціях авторів, присвячених даній темі [4; 9, с. 86–98; 14].

У 1971 р. Д. Телегіним здійснені розкопки майдану поблизу с. Перещепине на р. Орель [15, с. 1–3]. У ході досліджень було виявлено об'єкти, пов'язані з процесом видобутку селітри. Довгий час це була чи не єдина пам'ятка селітроваріння козацької доби вивчена та опублікована у радянські часи. Результати досліджень майданів Б. Шрамком та Ю. Бойком поблизу с. Новий Мерчик у 1984 р. дозволили авторам інтерпретувати їх як рештки культових споруд доби раннього залізного віку, зведених поблизу курганного некрополя [2, с. 25].

Діаметрально протилежні висновки щодо призначення та датування підковоподібних земляних споруд Лівобережної України стали предметом дискусії науковців, що триває вже не одне десятиліття. Для вирішення питання про належність майданів необхідно залучати аналогічні об'єкти, що мали відношення до видобутку селітри. Сировинна база українських селітроварів мала, в основному, природне походження. Крім насипів курганів, селітра міститься також у рештках укріплень та культурному шарі давніх городищ. Порівняння комплексів печей, що знаходяться поряд з майданами та городищами дозволить наблизити вирішення питання належності підковоподібних насипів.

У 2004–2005 рр. на території Більського городища українсько-німецькою експедицією було проведено геомагнітне сканування поверхні Західного укріплення та окремих курганів і майданів [8, с. 99–122]. За результатами дослідження 2006 р. археологічною експедицією під керівництвом С. Скорого здійснено розкопки місця, де геомагнітна розвідка вказала на наявність аномалії. Виявлено та досліджено комплекс, що складався з трьох печей та технологічного майданчика. Ці печі належали ватазі селітроварів, які вели промисел на Більському городищі у XVII ст. [4, с. 30–37]. Авторами на основі аналізу даних геомагнітного сканування майдану Малий Skorobір було з'ясовано кількість та конструктивні елементи селітрованих печей та їх зв'язок з первинним насипом кургану [5, с. 57–60].

Вивчаючи матеріали розкопок Кременчуцької археологічної експедиції 1956–1959 рр. під керівництвом В. Довженка та В. Гончарова, автори звернули увагу на комплекс печей, що знаходився у північній частині укріплень городища (рис. 2). У тексті колективної монографії «Древньоруське місто Воїнь» цьому об'єкту з певних причин не було приділено уваги. Він не стосувався безпосередньої мети дослідників – вивчення унікального міста-пристані на кордоні зі Степом. Тому археологами печі були досліджені та зафіксовані, але опубліковані без їх інтерпретації [3, с. 51].

Метою роботи є спроба інтерпретації матеріалів об'єктів розкопок 1957 р. на території городища поблизу с. Воїньська Гребля з урахуванням даних сучасних досліджень.

У середині 50-х рр. XX ст. у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС було розпочато археологічні дослідження на комплексі пам'яток поблизу с. Воїньська Гребля. Розкопки тривали чотири роки. Основна увага дослідників була спрямована на вивчення укріплень дитинця давньоруського міста Воїнь. У північній частині валу зафіксовано пошкодження укріплень та культурного шару об'єктами більш пізнього часу, що розкопані у 1957 р. на ділянці VI, між клітьями № 43 та 44.

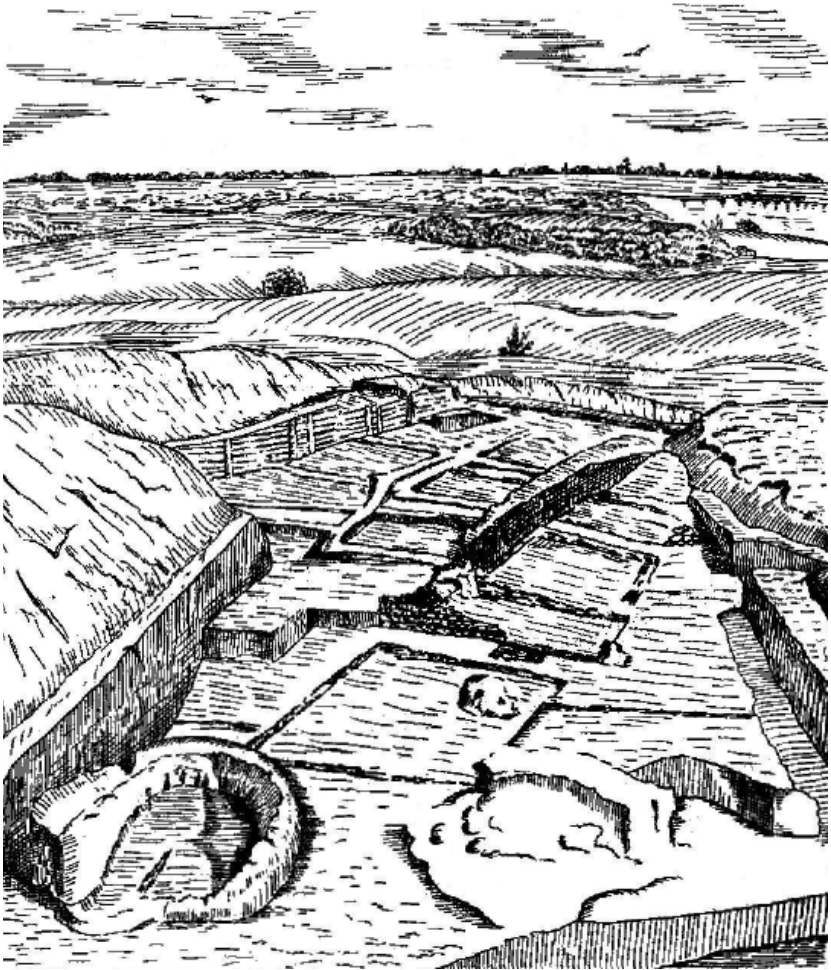

Рис. 2. Селітроварні печі. Малюнок з книги „Древньоруське місто Воїнь”, 1966.

На північ від кліті № 43 знаходилися рештки дерев'яного настилу, що переривав ряд клітей, між ним та печами зафіксовано купу печини та пополу. Далі на північ знаходилися три печі, розташовані в ряд по лінії схід-захід. Вони округлої форми діаметром 2,8–3 м. При розчистці печей було виявлено завали обпаленої глини, що лишилися від стінок. Топкові камери округ-

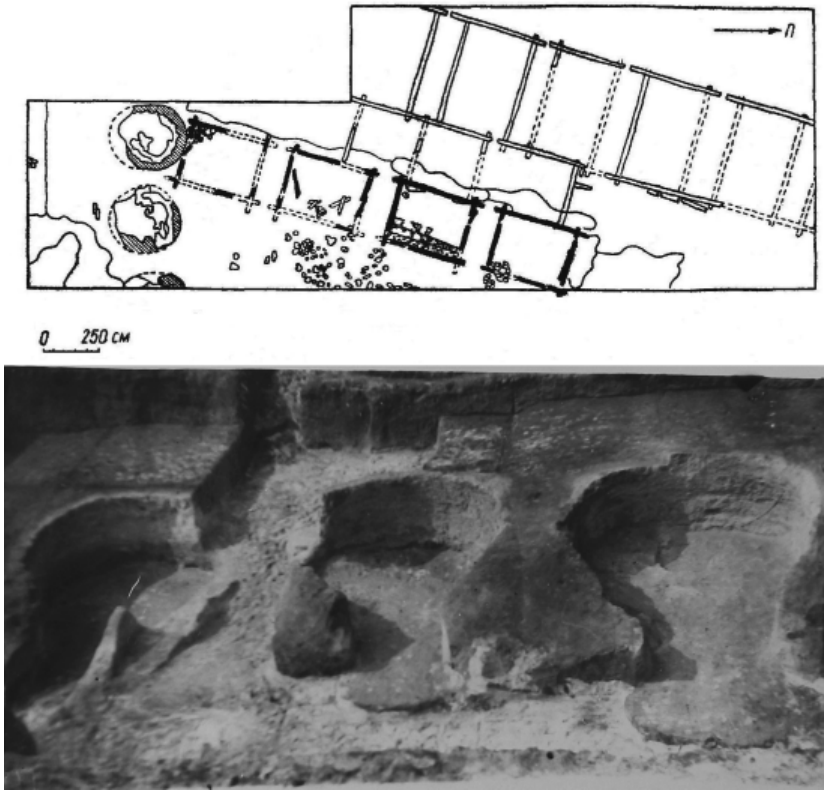

Рис. 3. План печей і кліті №№ 44-47 городища поблизу с. Воїнська Гребля та фото печей зі звіту 1957 р. лопі форми діаметром близько 2,3–2,5 м. Черинь материковий, рівний. Стінки печей глиняні, збереглися на висоту 0,3–0,5 м і мають товщину 10–20 см. Устям усі три печі орієнтовані на південь. Перед печами знаходиться заглиблений підхід до топкової камери у вигляді ями прямокутної форми з дещо заокругленими краями, і мають ту ж глибину, що й черинь [3, с. 52] (рис. 3).

Комплекс печей, дерев'яний настил та купа попелу і піщини можуть бути рештками селітроварної майстерні, що існувала на городищі у козацькі часи. Заснування селітроварних майстерень на укріпленнях давньоруського часу Полтавщини зафіксовані даними археологічних розвідок кількох поколінь археологів. Зазвичай для розварювання обиралися ділянки, що мали найбільший вміст природної селітри – внутрішня частина валів та культурний шар.

Дитинець давньоруського міста Воїнь відповідав усім критеріям розташування майстерні. Культурний шар городища мав потужність близько 2 м

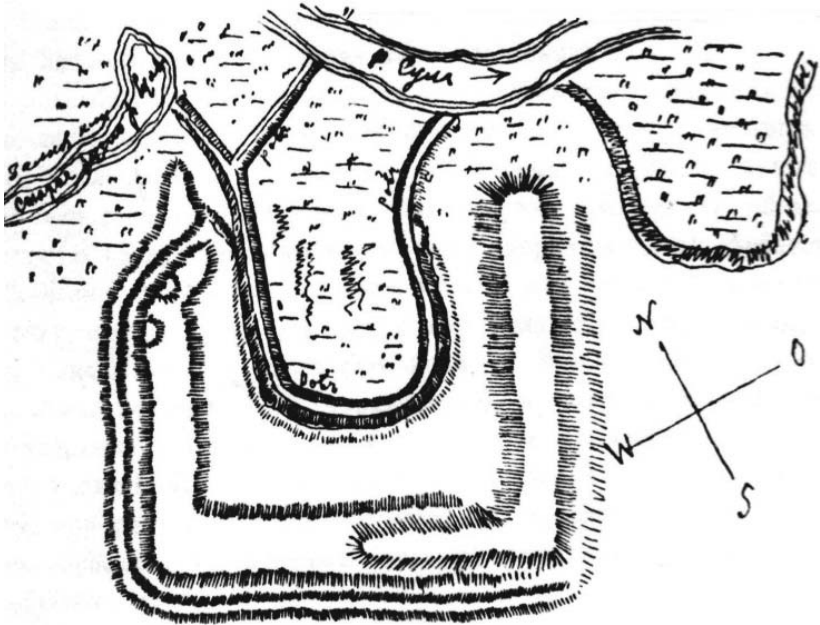

Рис. 1. Городище поблизу с. Воїнська Гребля. План В. Ляскоронського поч. XX ст.

і був насичений органікою. У валах збереглися нижні частини дерев'яних клітей, що сприяло виникненню природної селітри. Поруч з городищем знаходилося джерело води – стариця р. Сула. Таким чином, ця місцевість була досить привабливою для промисловиків.

Робочий майданчик було влаштовано у північно-західній частині городища. Для будівництва печей у зовнішній ділянці валу було викопано яму, що позначена на плані В. Ляскоронського (рис. 1). Таке розташування захищало печі від вітру з долини Сули і сприяло збереженню високої температури горіння в печях. Розміри печей близькі до тих, що вже досліджені на Більському городищі. Слід зазначити, що вони будувалися з розрахунку на діаметр казана у якому відбувалося випаровування і кристалізація селітри. Діаметр таких ємностей становив 0,5–1,5 м.

Подібні казани є досить рідкою знахідкою. У 1893 р. поблизу с. Новоселиця Чигиринського району було знайдено речовий скарб, що складався з трьох мідних казанів, сокир, бойового молота, кирки-заступа та олов'яних тарілок. Скарб датований XVI–XVII ст. і, на думку дослідниці цього комплексу О. Попельницької, належав родині шляхтичів Хмельницьких [11, с. 58–59].

На південь та північ від с. Новоселиця знаходяться кургани та курганні могильники, де міг вестися селітряний промисел. Скарб знайдений у полі під час оранки, отже глибина залягання предметів була незначною. Предмети були заховані досить швидко і власникам загрожувала небезпека. Усі предмети зі скарбу, а особливо мідні казани, мають відношення до процесу видобування селітри. Вони були основними для спорядження ватаги промисловиків. Казани з Новоселицького скарбу мають досить широку закраїну, призначену для кріплення на стінках печі. Кількість знайдених казанів також свідчить на користь належності скарбу селітроварам. Зазвичай улаштовували варницю на 2–5 казанів, що підтверджується даними археологічних досліджень і письмовими джерелами [4, с. 34; 6, с. 360]. Сокири використовувалися як універсальне знаряддя при будівництві греблі, ремонті реманенту та заготовки палива. Кирка-заступ застосовувалася для вибирання щільного ґрунту з курганного насипу. Цікавою є згадка про наявність двох олов'яних тарілок з гербом. Це свідчення належності власника скарбу до шляхетського стану. Наявність у скарбі бойового молота підтверджує дані про часті напади на селітроварні майстерні та необхідність захисту власного життя та майна.

У описі укріплень північно-західної частини городища літописного міста Воїнь є згадка про дерев'яний настил у просторі між клітями № 43 та 44, що на думку дослідників пам'ятки є рештками помосту, що з'єднував дитинець з причалом гавані. Він знаходиться на ділянці, де переривається ряд клітей. Ймовірно, що цей настил міг бути покриттям поверхні технологічного дворика перед печами. Рештки аналогічного помосту виявлені при розкопках печей на Західному укріпленні Більського городища у 2006 р. [4, с. 45].

Цікавою є згадка про купу попелу та пічини, що розташована поруч з помостом. Автори розкопок вважали, що це рештки якоїсь монументальної споруди, від якої не збереглося ніяких конструктивних елементів. Ця обставина наводить на думку, що пічина та попіл, що знаходяться поруч з печами можуть бути рештками відходів виробництва. Попіл зсипали поряд з печами, а згодом використовували його у виробництві поташу. Пічина є залишками ремонту глиняних печей, що постійно потребували реконструкції через високу температуру горіння. У разі ремонту однієї з печей, поряд могли звалити рештки старого склепіння. Ями, у яких було заповнення з пічини та попелу, досліджені С. Скорим на Західному укріпленні [4, с. 35] та О. Супрунком на «Полі II бригади» поблизу Більського городища [14, с. 47].

За планами та описами городища, складених В. Ляскоронським та В. Довженком видно, що саме городище не постраждало від дій селітроварів. Немає можливості встановити місце, де відбувалося буртування ґрунту.

Рис. 4. Печі, знайдені на ділянці VI розкопок 1957 р.
Фото зі звіту 1957 р.

Вали не мають типової заглибини по центру, відсутні також «вуса» відпрацьованого ґрунту. Також важко встановити відсутність чи наявність решток селітроварного виробництва

Питання датування цього комплексу потребує аналізу конструкції печей та артефактів, пов'язаних виробничим процесом. Територія де знаходиться городище була заселена ще у кінці XVI ст. Населений пункт Воїнь згадується у документах Литовської метрики у 1576 р. [12, с. 276]. З території городища походять кілька предметів, що відносяться до козацького часу (рис. 4). Це глиняна люлька, знайдена у 1957 р. на ділянці VI, там же де розташовані досліджені печі. Люлька має дату XVII ст., що дає змогу пов'язати її з селітрованим комплексом. З цієї ж ділянки походить кирка-мотика – основний інструмент селітроварів при проведенні земляних робіт. Аналогічний інструмент походить з Новоселицького скарбу. Знахідки доповнюються фрагментом ручки невеликого скляного виробу [1, табл. 18]. Ці предмети мають досить широке датування у межах XVI–XVIII ст. Ймовірну дату існування цієї майстерні можна визначити в межах XVII ст., тобто часом найбільшого поширення видобутку природної селітри на території Лівобережної України.

Дослідження аналогічних об'єктів О. Супруненок, С. Скорим та В. Приймаком також не дало значної кількості предметів, пов'язаних з селітроварінням. Це може пояснюватися з тим, що ватага улаштовувала тимчасовий табір, а за реманентом уважно слідкували. Це яскраво ілюструє склад того ж Новоселицького скарбу 1893 р. Усі предмети, що були заховані, становили єдиний, ретельно підібраний виробничий комплекс. Вони пристосовані для використання в умовах тимчасового табору та перевезення на довгі відстані. Особливо це стосується металевих предметів. Звичайні керамічні вироби майже не використовувалися селітроварами через їх крихкість. Найчастіше знаходять фрагменти одягу та взуття, що губилися у процесі роботи. Цікавим є наявність фрагментів скляних виробів на ділянці VI городища Воїнь. Вироби зі скла виявлені також на селітроварному стані «Поле II бригади» поблизу Більського городища та курганному могильнику Пологи 3 на Охтирщині [9, с. 95; 14, с. 49].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що комплекс печей у північно-західній частині укріплень дитинця давньоруського літописного міста Воїнь є рештками селітроварної майстерні, що існувала поблизу с. Воїнь у XVII ст. Конструктивні особливості наближують її до відомого комплексу печей для кристалізації селітри на території Західного укріплення Більського городища.

Джерела та література

1. Богусевич В.А. Отчет о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 г. / В.А. Богусевич, В.К. Гончаров, В.И. Довженко [та ін.] // науковий архів Інституту археології НАН України. – 1957/317 с. + 85 табл.
2. Бойко Ю.М. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений украинской Лесостепи / Ю.М. Бойко // Древности. – 2009. – С. 24–35.
3. Довженко В.Й. Древнеруське місто Воїнь / В.Й. Довженко, В.К. Гончаров, Р.О. Юра. – К. : Наукова думка, 1966. – 145 с.
4. Каравайко Д.В. Селитроваренне на Полтавщині (в світє новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорый, В.В. Приймак. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
5. Коротя О.В. Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. ; Нікополь, 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 57–63.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
7. Ляскоронский В. Городища, курганы длинны (змиевы) валы в бассейне Сулы / В. Ляскоронский // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 404 – 457.
8. Орлюк М. Археоманітне дослідження Бельського городища і його округи / М. Орлюк, Р. Ролле, Б. Ульрих [та ін.] // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 году. – К. : изд. ИА НАНУ, 2006. – С. 99–122.
9. Осадчий Є.М. Селітроварні комплекси Середньої Ворскли (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська обл.») / Є.М. Осадчий // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст. : Зб. матер. І Міжрегіон. ареол. читань (Охтирка, 19–20 жовт. 2015 р.). – Суми : СумДУ, 2015. – С. 86–98.
10. Осадчий Є.М. Історія вивчення пам'яток селітроваріння на Сумщині / Є.М. Осадчий // П'яті Зарембівські читання : Матер. п'ятих Всеукраїнських Зарембівських читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвячених 100-річчю від дня народження академіка П.Т. Тронька : Зб. наук. ст. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2015. – С. 108–115.
11. Попельницька О. Речовий скарб XVII ст. з с. Новоселиці / О. Попельницька // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 1999. – № 1 (3). – С. 58–59.
12. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – 983 с.
13. Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г. Ляскоронського в Посуллі / О.Б. Супруненко // ПАЗ–1999. До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 222–224.
14. Супруненко О.Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовок ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, ЦОДПА. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, 2010. – 96 с.

15. Телегін Д.Я. Розкопки майдану біля Перещепинського пенькозаводу на р. Орель / Д.Я. Телегін // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 3. – С. 1–3.

Коротя А.В., Осадчий Е.Н. Селитроварные печи на территории укрепленной дeтинца древнерусского города Воинь

Статья посвящена анализу объектов, исследованных на территории детинца летописного города Воинь. Публикуются материалы из отчёта Кременчугской археологической экспедиции 1956 г. и авторская интерпретация их назначения. Приводятся аналогии уже исследованных селитроварных комплексов Левобережной Украины.

Ключевые слова: селитроварение, древнерусский город Воинь, археологические раскопки.

Korotya O.V., Osadchiy E.M. The saltpeter-making furnaces on the territory of the fortified citadel of the Old Russian town Voin'

The article is giving analysis to the objects researched on the territory of the annalistic town Voin' citadel. Materials of Kremenchuk archeological expedition are being published with the authorial interpretation of their purpose given. The article corresponds to previously researched saltpeter-making complexes of Left Bank Ukraine.

Key words: saltpeter-making, Old Russian town Voin', archeological excavation

Подано до друку: 14.11.2016 р.

УДК 903.531«14/17»(477-25)+902.2«195/197»

МЕЛЬНИК О.О.

**Археологічні дослідження «пізніх» поховань
Києва в 1950–1970-х рр.**

У статті публікуються результати вивчення київських поховань XIV–XVIII ст., які представлені понад 250 комплексами в простих ґрунтових ямах і 28 в цегляних гробницях. Усі вони відкриті в процесі археологічних розкопок або спостережень за земляними роботами в 1950–1970 роках. Визначено приналежність пам'яток до парафіяльними, монастирськими або міськими некрополями. За цими матеріалами виділені особливості наукового підходу до вивчення поховань даного періоду.

Ключові слова: XIV–XVIII ст., археологічні дослідження, Київ, поховальні пам'ятки.

Завершення Другої світової війни сприяло відновленню активного вивчення історії Києва після тривалої перерви. Основна увага археологів, архітекторів-реставраторів та співробітників музеїв зосереджувалася на дослідженні давньоруських культових споруд. Тому поодинокі могили та некрополі пізніших періодів історії часто залишалися без належної польової фіксації. За таких умов збережена інформація архівних документів про проведені роботи має особливу цінність.

Поховальні пам'ятки, відкриті в першій половині 1950-х рр., отримали виключно стислий опис у формі констатації їх наявності та приблизної сумарної кількості. В цей час Київською експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з І.М. Самойловським та М.В. Холостенком відкрито щонайменше 113